

75 jaar NIOD

Van documentatie naar data

Op 8 mei bestaat het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies 75 jaar. Opgericht als documentatie- en onderzoekscentrum voor de Tweede Wereldoorlog onderzoekt het instituut tegenwoordig ook ander grootschalig geweld en genocides. De hoofdtaak van de afdeling Collecties & Diensten is in al die tijd niet veel veranderd, de vorm waarin wel.

Marjo Bakker

Teamleider Collecties bij
het NIOD Instituut voor Oorlogs-,
Holocaust- en Genocidestudies

Mooie verhalen zijn het, die over de eerste jaren van het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. De eerste medewerkers waren nog onervaren in het bedrijven van contemporaine geschiedenis en met documentatiekunde en archiefbeheer, maar dat stond collectievorming en onderzoek niet in de weg. De 'vrijgevochten jongelieden' van het instituut haalden in vrachtwagens zelf het archief van de voormalige bezetters wel even in Duitsland op. Bovendien hadden ze, op initiatief van oprich-

ter professor N.W. Posthumus, vanaf 1943 al in het geheim illegale bladen, pamfletten en clandestiene literaire uitgaven samengebracht voor het instituut dat er na de oorlog zou komen. Bij de oprichting op 8 mei 1945 – drie dagen na de bevrijding – kreeg het Rijksinstituut van de overheid de taak om documentatie over de Tweede Wereldoorlog te verzamelen. Het doel ervan: de geschiedenis van de Duitse bezetting in Nederland optekenen. Het instituut zou dan ook van tijdelijke aard zijn. Wanneer al het materiaal bijeen was gebracht en de oorlogsgeschie-

denis in verschillende publicaties was vastgelegd, kon het bureau zijn deuren sluiten. Zover is het nooit gekomen.

Collectievorming

De oprichting van een nationaal documentatiecentrum over de oorlog sloot aan bij een ontwikkeling in de eerste helft van de twintigste eeuw: het verlangen naar vroeger, gepaard met de belangstelling voor wat nu erfgoed heet. Bovendien werd met het documentatiecentrum aangehaakt bij een toenemende overheidsbemoeyenis op allerlei gebied, een stijgende informatiebehoefte door een groeiende economie en het hogere scholingsniveau van de bevolking én de ontwikkelingen bij openbare bibliotheken en documentatie. Want bij speciale (bedrijfs) bibliotheken was de term 'documentatie' doorgedrongen. Niet alleen boeken maar ook ander materiaal over een onderwerp konden in één collectie verenigd worden. Dat was geheel van toepassing op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, waar kranten(knipsels), affiches, pamfletten, foto's, boeken en archieven verzameld werden.

'De oprichting van een nationaal documentatiecentrum over de oorlog sloot aan bij een verlangen naar vroeger'

De eerste drie jaar lag de focus van het instituut op het redden van zoveel mogelijk materiaal met betrekking tot de oorlog. Twee kenmerken van dit verzamelproces zijn nog altijd duidelijk zichtbaar in de NIOD-collectie: de belangstelling voor de ervaringen van particulieren, via het bijeenbrengen van egodocumenten, en het verzamelen van in de oorlog gevormde archieven waar de overheid verantwoordelijk voor is. Een voorbeeld van het laatste zijn de archieven van nationaalsocia-

Studiezaal van het NIOD

Foto: Harco Gijsbers

listische instellingen of overheidsinstellingen.

Het instituut had echter niet als enige belang bij deze overheidsarchieven. Ook voor het werk van de Bijzondere Rechtspleging (het berechten van personen die na de oorlog werden verdacht van collaboratie) en het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis waren ze essentieel. Het archivalische principe van *respect des fonds* sneuvelde omdat documenten verspreid raakten over deze organisaties. Deze opdeling van archiefmateriaal is bepalend geweest voor de samenstelling van de NIOD-archiefcollectie.

Orde in de chaos

Het archiefmateriaal dat de eerste tien jaar binnenkwam, verkeerde vaak in chaotische staat. Zo ontbrak de oorspronkelijke rangschikking en samenhang. Omdat de collectie ten dienste stond van het onderzoek, was een beschrijving naar formele kenmerken niet voldoende. Ook de historische of juridische waarde van de stukken (komen er gegevens over strafbare feiten

‘Evenals de collectievorming stond ook de ontsluiting ten dienste van het wetenschappelijk onderzoek’

in voor?) moest worden aangeduid. Daardoor zijn afzonderlijke stukken soms beschreven in de vorm van korte samenvattingen, iets wat ongebruikelijk is in de archivaliek. Evenals de collectievorming stond dus ook de ontsluiting ten dienste van het wetenschappelijk onderzoek.

Meer focus en verbreding

De oorlogsdocumentatie van particulieren, zoals dagboeken (vaak voorzien van krantenknipsels en ander documentatiemateriaal), briefwisselingen en fotoalbums, kwam in de beginperiode van het instituut in grote stromen binnen. De oproep daartoe van minister Bolkestein tijdens de oorlog op Radio Oranje en in de naoorlogse radiotoespraakjes van directeur Loe de Jong, dagbladadvertenties en affiches waren niet aan dovemansoren gericht geweest.

Tussen 1948 en 1955 ging het instituut een nieuwe fase in. Het grote verzamelwerk was gedaan, het werd tijd om te gaan schrijven. De acquisitie volgde voortaan het onderzoek. Het instituut

veranderde langzaam van een ‘verzamelstation van nationaal leed’ naar een wetenschappelijke instelling – hoewel de aanwas van particulier materiaal nooit is opgedroogd. Ook in 2020 brengen particulieren oorlogs(ego)documenten naar het NIOD.

Waar je in de archief- en beeldcollectie vooral materiaal uit en over de Tweede Wereldoorlog vindt, omvat de bibliotheekcollectie van het NIOD ook publicaties over ander grootschalig geweld (genocides) in de twintigste en eenentwintigste eeuw. De bibliotheek heeft uit de aard van het materiaal (boeken die in de handel zijn) altijd makkelijker kunnen aansluiten bij de ontwikkelingen in het NIOD-onderzoek, terwijl de archief- en beeldcollectie een stabielere collectievorming kent waarin de Tweede Wereldoorlog centraal staat. In samenspraak met de onderzoekers wordt nu gekeken of ook de archiefcollectie kan worden verbreed. Denk daarbij aan materiaal dat betrekking heeft op andere conflicten waar het NIOD onderzoek naar doet, zoals die in voormalig Joegoslavië en Syrië.

Onderzoeksdata avant la lettre

Het Rijksinstituut maakte zelf ook bronnen; tegenwoordig zouden we ze 'onderzoeksdata' noemen. Zo interviewden medewerkers tussen 1945 en 1950 honderden slachtoffers en een enkele dader over hun oorlogservaringen en legden dat vast in verslagen en enquêteformulieren. Deze *oral history*-collectie vormde een aanvulling op de geschreven bronnen. En soms ook bijna het enige materiaal dat over een onderwerp beschikbaar was, bijvoorbeeld over de Razzia van Rotterdam in november 1944.

Het NIOD pionierde dus met de 'mens als bron' en werd zelfs 'de bakermat van de mondelinge historische documentatie in Nederland' genoemd. Daarnaast is er een collectie woordelijke verslagen van processen, waarvoor het instituut beschikte over speciale Amerikaanse opnametoestellen, de zogeheten Webster Wire Recorders.

Net als bij andere onderzoeksinstellingen in Nederland is er vanaf circa 2010 aandacht voor vrij toegankelijke digitale onderzoeksdata. Om onderzoekers te ondersteunen bij het creëren en toegankelijk maken van hun onderzoeksdata, werd aan de afdeling Collecties & Diensten de nieuwe functie 'data steward' toegevoegd.

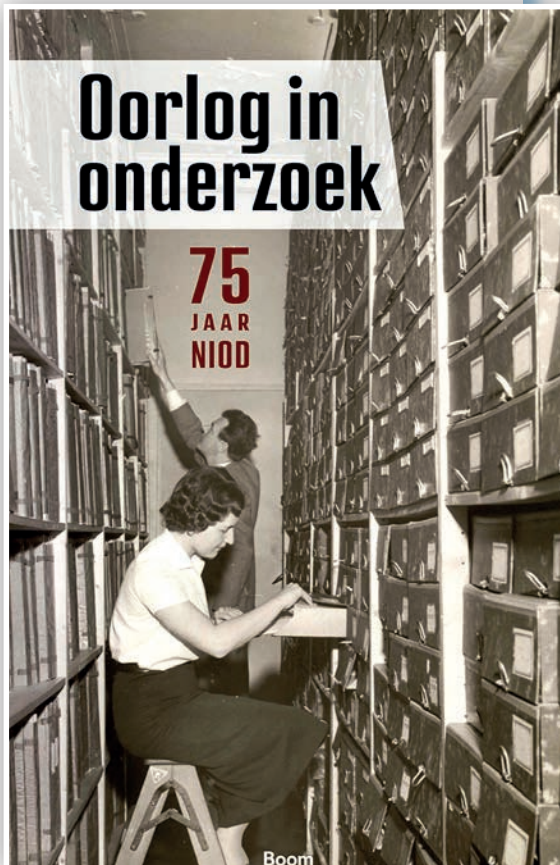
Ook in 2020 zijn de onderzoeksdata van de NIOD-historici, naast een enkele database, nog altijd interviews over de Tweede Wereldoorlog. Een nieuwe generatie onderzoeksdata, namelijk over hedendaags massaal geweld, dient zich echter aan: NIOD-onderzoeker Ugur Üngör interviewt momenteel Syrische vluchtelingen. De aandacht voor het beheer van onderzoeksdata heeft een mooi *side effect*: de collectie-medewerkers raken op nieuwe manieren betrokken bij het onderzoek: je zorgt nu niet alleen voor toegang tot de benodigde informatie, maar je levert ook een bijdrage aan de opbouw van het onderzoek.

Dienstbetoon

Vanaf het allereerste begin is het geven van informatie aan overheidsinstellingen, particuliere organisaties en privépersonen – het zogenaamde 'dienstbetoon' – een belangrijke taak van het

Jubileumactiviteiten

Het jubileumboek *Oorlog in onderzoek. 75 jaar NIOD* ligt eind april 2020 in de winkel. Op de sociale mediakanalen van het NIOD vind je via #NIOD75 nieuws over het heden en verleden van het 75-jarige instituut.

Marjo Bakker, Petra Drenth, Jeroen Kemperman en Hinke Piersma (red.) | *Oorlog in onderzoek. 75 jaar NIOD* | Amsterdam | Boom | ⇨ 2020 | 192 pagina's | ISBN 9789024430932 | € 29,90

instituut. Hierbij gaat het zowel om directbetrokkenen (en later de (klein) kinderen) als om – in de eerste jaren – de vertegenwoordigers van bijvoorbeeld de Commissie van de Perszuivering en rechercheurs van de Bijzondere Rechtspleging.

Daarnaast is de dienstverlening gericht geweest op een heel andere opdracht: het verifiëren van aanvragen voor uitkeringen aan oorlogsslachtoffers. Deze taak startte in 1947 toen de Wet Buitengewoon Pensioen in werking trad voor verzetsmensen en hun nabes-

'Ook in 2020 zijn de onderzoeksdata van de NIOD-historici nog altijd interviews over WOII'

staanden. Meer dan honderdduizend claims en aanvragen heeft het NIOD behandeld.

Tevens kwam er een Erelijst van Gevallenen tot stand. Voor deze lijst ontving men 18.000 formulieren met naamopgave en beschrijving van de verzetsdaden van de slachtoffers. Ook al deze gegevens moesten door het instituut worden nagetrokken.

De onvoorziene verificatietask duurt tot op de dag van vandaag voort en toont de maatschappelijke relevantie van de NIOD-collectie. Mede aan de hand van de collectie worden uitkeringen wel of niet uitgekeerd, een eerbetoon wel of niet verleend en werden oorlogsmisdadigers opgespoord en berecht.

Studiezaal

De verhuizing in 1997 van Herengracht 474 naar het huidige pand aan de Herengracht 380 in Amsterdam betekende niet alleen een naamsverandering (van Rijksinstituut naar Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie), maar ook een verandering in de dienstverlening. Moest je eerder altijd je bezoek aankondigen en bepaalde het personeel welk materiaal je te zien kreeg; nu is er een openbare studiezaal waar bezoekers naartoe kunnen komen om door de collectie te struinen en te studeren.

Door het imponerende pand en het feit dat je nog steeds moet aanbellen, is het helaas nog niet voor iedereen vanzelfsprekend om binnen te lopen. Desondanks is het aantal bezoeken aan de studiezaal de laatste tien jaar gestegen, van ruim drieduizend naar ruim vierduizend per jaar. Ook het aantal schriftelijke informatievragen blijft toenemen.

Bovendien is er door de samenwerking en in 2010 de fusie met het Centrum voor Holocaust en Genocide Studies (CHGS) een jonge generatie genocide-onderzoekers in de studiezaal te vinden. Zij raadplegen vooral de bibliotheekcollectie hedendaagse genocides en massaal geweld.

Vragenstellers en bezoekers die komen voor de Tweede Wereldoorlog-collectie doen voor tachtig procent familieonderzoek. Opvallend is dat elke

generatie onderzoekers dezelfde onderwerpen (her)bestudeert. Misschien komt dat omdat er meer informatie (digitaal) beschikbaar is.

Gedigitaliseerde collecties

Gedigitaliseerde collecties zijn eigenlijk de nieuwe bronnenpublicaties zoals het instituut ze de eerste decennia van zijn bestaan publiceerde. De afgelopen twintig jaar is zo'n tien procent van de NIOD-archiefcollectie gedigitaliseerd. Van de oorlogspublicaties in de bibliotheekcollectie is bijna de helft digitaal beschikbaar, de beeldcollectie is vrijwel geheel gedigitaliseerd. Dat gebeurde vooral via *Metamorfoze*, het nationale programma voor het behoud van papieren erfgoed, en het *Erfgoed van de Oorlog*-programma van het ministerie van VWS (2007-2010), maar ook via losse projecten. Tegenwoordig staat het verbeteren van de digitale toegankelijkheid van reeds gedigitaliseerde collecties en het experimenteren met bijvoorbeeld transcriptietools en crowdsourcing op het programma. In het huidige *Dagboeken Project* transcriberen zo'n honderddertig vrijwilligers de 2100 dagboeken uit de NIOD-collectie.

Op het verlanglijstje staat de digitalisering van enkele Duitse justitiële archieven (de zogenaamde 'arrestanten-archieven'). Dat geldt ook voor de bijbehorende cartotheken met nadere toegangen, die essentieel zijn voor de dienstverlening op de studiezaal omdat ze veel informatie over personen bevatten. Tevens is er de behoefte om het (reeds) gedigitaliseerde materiaal in meer gewenste formaten beschikbaar te stellen ('collection-as-data').

Privacy

Dagboeken en archieven van bijvoorbeeld de concentratiekampen Vught en Westerbork zijn digitaal beschikbaar, maar vanwege privacywetgeving niet altijd online raadpleegbaar. Voor een groot deel van de NIOD-archiefcollectie, en voor oorlogsarchieven in het algemeen, is de openbaarheid beperkt als gevolg van de beperkingen die de Archiefwet en de Algemene verordening gegevensbescherming (AVG) stellen.

'Het ultieme doel is de digitale zelfredzaamheid van de bezoeker'

Linked open data WO2-thesaurus

In 2012-2015 is de NIOD-trefwoordenlijst opgeschoond en omgezet in een thesaurus zodat de relaties tussen de onderwerpen beter zichtbaar konden worden gemaakt. Deze WO2-thesaurus is door het Netwerk Oorlogsbronnen (NOB) in 2016 als linked open

data gepubliceerd. NOB gebruikt de WO2-thesaurus om geautomatiseerd de tien miljoen bronnen uit honderden oorlogscollecties met elkaar te verbinden. Juist in een digitale omgeving blijkt zo'n *old skool* instrument als een thesaurus weer van groot belang.

Affiche RIOD NIOD - Beeldbank WO2

'Er is nu een jonge generatie genocide-onderzoekers in de studiezaal te vinden'

Dit wil zeggen dat je persoonsgegevens in oorlogsarchieven (inclusief onderzoeksdata) niet zomaar mag publiceren. NIOD-collecties kunnen daarom nooit simpelweg online worden gezet. Crowdsourcingprojecten bijvoorbeeld dienen plaats te vinden in een afgeschermd omgeving. Interviews moeten altijd voorzien zijn van toestemming van de geïnterviewden (*informed consent*). Bovendien zijn de dynamische of onderzoeksarchieven 'WOB-baar', omdat het nog niet overgedragen overheidsarchieven betreft.

In 2025 komen de beperkt openbare overheidsarchieven volgens ministerieel besluit vrij. Een belangrijk moment om via digitalisering op voorbereid te zijn.

Digitale zelfredzaamheid

De afdeling Collecties & Diensten richt zich nu op uitgebreidere digitale toegang tot de collecties. Het ultieme doel is de digitale zelfredzaamheid van de bezoeker, van de onderzoeker naar een familiegeschiedenis tot de *digital humanities* wetenschapper. Een belangrijk middel hiertoe is de overdracht van de kennis uit het hoofd van de informatiespecialist naar het web. Of anders gezegd: het aanbieden van context en uitleg bij online collecties. Maar misschien is de digitale zelfredzaamheid wel een utopie, zegt Hubert Berkhout, teamleider Diensten bij het NIOD. Informatiespecialisten blijven volgens hem nodig om de weg te vinden in de archieven. Neem de justitiële archieven van de Duitse bezetter: die zijn berucht gecompliceerd. Wanneer je eenmaal iets hebt gevonden in digitaal beschikbare archieven, wat zie en lees je dan precies? En is dat überhaupt uit te leggen online? Vandaar dat het NIOD ook de sterke inhoudelijke dienstverlening op de studiezaal en in de correspondentie wil behouden.

Tot slot kijken we samen met Netwerk Oorlogsbronnen naar de linked open data WO2-thesaurus (zie kader): welke mogelijkheden kan de thesaurus vervullen bij het zoeken en vinden in een infrastructuur van met elkaar verbonden collecties? 'Van oorlogsdocumentatie naar oorlogsdata' en 'van het hoofd naar het web' zijn de komende jaren leidraad bij het Collecties & Diensten-team van het NIOD. <